

Straipsniai ir pranešimai

VILNIAUS BASTIONINIAI ĮTVIRTINIMAI XVII–XVIII AMŽIUJE

Linas Girlevičius

Doktorantas
Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto
Archeologijos katedra
El. paštas: girlevicius@gmail.com

Vilniaus bastioniniai įtvirtinimai yra susilaukę nedaug miesto praeities ir Lietuvos karybos istoriją tyrinėjusių specialistų dėmesio. Tai lėmė kelias priežastis: skurdžios žinios apie šiuos įrenginius istoriniuose šaltiniuose, menkai informatyvi ikonografinė medžiaga ir kt. Vilniaus bastioniniai įtvirtinimai, nors iki šiol neišlikę, yra reikšmingi siekiant iliustruoti Lietuvos ir Abiejų Tautų Respublikos karinės minties raidą, valstybės karybos vietą XVII–XVIII a. europiniame kontekste. Todėl manytume, kad šią temą yra prasminga nagrinėti. Norint ištirti šiuos gynybinius įrenginius, būtina taikyti kompleksinį tyrimo metodą. Šiame straipsnyje siekiama, pasiremiant negausiais ikonografiniais, istoriniais šaltiniais, istorinių bei archeologinių tyrinėjimų duomenimis, rekonstruoti Vilniaus gynybinės sistemos koncepciją ir jos materialiąją išraišką XVII a. viduryje, naujų laikų gynybinių įtvirtinimų raidą po esminių Vilniui XVII a. vidurio įvykių iki XVIII a. pabaigos.

Susidomėta Vilniaus bastioniniais įtvirtinimais XX a., tarpukaryje. Daugiau dėmesio šiems įtvirtinimams skyrė Vilniaus praeitį tyrinėjęs

prof. M. Morelovskis. Jam vadovaujant 1940–1942 m. buvo sudarytas rekonstrukcinis Vilniaus prieš 1655 m. planas su paaiškinimais¹. Plane tarp kitų objektų pavaizduoti ir Vilnių juosę bastioniniai įtvirtinimai. Negausių istorinių duomenų apie Vilniaus bastioninius įtvirtinimus pateikia ir kiti Vilniaus istoriją tyrinėję specialistai². Po Antrojo pasaulinio karo dalies bastioninių įtvirtinimų istorija apžvelgiama atskirų Vilniaus dalių istoriniuose tyrimuose³, tačiau apsiribota istorinių planų analize ir anksčiau skelbtų teiginių kartojimu. Plačiausiai iki šiol XVII–XVIII a. bastioninius

¹ *Morełowski M.* Wilnius prieš 1655. Rekonstrukcinio plano 318 numerių paaiškinimas. Vilnius, 1940–1942. Vilniaus apskrities archyvas (toliau – VAA), f. 5, b. 89 (naudotasi prof. M. Morelovskio sudaryto paaiškinimo vertimo į lietuvių kalbą (vertė V. Žemkalnis-Landsbergis?) rankraščiu bei mašinraščiu). Vienas plano variantas saugomas Lietuvos dailės muziejuje. Kuriant planą panaudota turtinga istorinių, ikonografinių šaltinių, natūros tyrimų medžiagos bazė, dalis šių šaltinių ir tuometinio tyrimo objektų iki šiol neišlikę.

² *Lowmiańska M.* Wilno przed najazdem Moskiewskim 1655 roku. Wilno, 1929, s. 32–33.

³ *Racevičienė A.* Pietinio Vilniaus apvažiavimo istoriniai tyrimai. Vilnius, 1992. VAA, f. 5, b. 6389, p. 6–8.

Vilniaus įtvirtinimus yra tyrinėjęs lenkų tyrinėtojas E. Malachovičius⁴.

XVII a. tęsėsi Abiejų Tautų Respublikos konkurencija rytų erdvėje su Maskvos / Rusijos valstybe. Atsirado ir nauja grėsmė – sustiprėjusi Švedijos karalystė. Priešpriešą nulėmė nesėkminga XVI a. pab. – XVII a. pr. Respublikos užsienio politika. Karalius Zigmantas III Vaza kovojo dėl Švedijos sosto ir už katalikybės įtaką šioje šalyje. 1620–1621 m. vyko karas su Turkija. XVII a. pirmojoje pusėje – viduryje Maskva palaikė kazokų maištą Ukrainoje ir, motyvuodama kova už stačiatikių teises, nusiaubė LDK teritoriją⁵. 1655 m. okupuotas Vilnius, išžudyta ir mirė nuo epidemijų daug jo gyventojų. 1655–1660 m. vyko karas su Švedija. Valstybėje prasidėjo vadinasis „ivano“ laikotarpis. Dėl karų ir epidemijų smarkiai sumažėjo gyventojų LDK teritorijoje, buvo paralyžuotas ūkis, sulėtėjo kultūros raida. Kunigaikštystės teritorija tapo prieš kariuomenių karo arena su visais iš to kylančiais padariniais. Kultūrinė prasme kraštas ėmė atgimti XVIII a., tačiau karinė ir politinė viršenybė rytinėje Europos dalyje pamažu perėjo į galiaikio LDK konkurento Maskvos / Rusijos valstybės rankas. Dėl to LDK 1794 m. buvo aneksuota Rusijos imperijos.

XVII–XVIII a. Europoje įvyko didelių karybos pokyčių. XVI a. išplitusią naująją italų bastioninės fortifikacijos sistemą ėmė keisti XVI ir XVII a. sandūroje susiformavusi senoji olandų bastioninės fortifikacijos sistema. Pastaroji nuo pirmosios skyrėsi tuo, kad įrengiant įtvirtinimus pagal olandų sistemą atsisakyta mūrinių bastioninių konstrukcijų sutvirtinimų ir kazematų. Buvo supilami neaukšti grunto pylimai ir kasami

platus gynybiniai grioviai. Vienas olandų bastioninės fortifikacijos sistemos bruožų – papildomi gynybiniai įrenginiai, kurie buvo statomi priešais bastioninį frontą⁶. XVII a. pirmojoje pusėje pagal šią sistemą įrengtos tvirtovės tapo populiarios Europoje. Populiarumo priežastys buvo kelios: mažesnės nei remiantis itališka fortifikacijos sistema pastatytų tvirtovių įrengimo sąnaudos, tvirtovei ar lauko įtvirtinimams statyti būtino laiko ekonomija, pylimams statyti ir sutvirtinti tiko netoliese esančios medžiagos⁷ ir kt. Įvairių modifikacijų bastioniniai įtvirtinimai Vakarų pasaulyje buvo populiarūs visu štraipsnyje aptariamam laikotarpiui.

Dabartinėje Lietuvos teritorijoje buvo tik dvi bastioninės tvirtovės: Biržai ir Klaipėda. Nevienodos šių tvirtovių atsiradimo priežastys. Šios vietovės XVII a. priklausė skirtingoms valstybėms – Abiejų Tautų Respublikai ir Prūsijos kunigaikštystei. Lietuvos teritorijoje būta bastioninių įtvirtinimų saugomų dvarų: Baltadvaris, Siesikai ir kt. Daugiau bastioninių tvirtovių ir dvarų būta dabar Baltarusijai priklausančiose istorinėse LDK žemėse. Tai lėmė keletas aplinkybių. Esant prastam Respublikos teritorijos fortifikavimui ir neturint reguliariosios kariuomenės, savo valdų apsauga rūpinosi stambieji žemvaldžiai. Stambioji žemėvalda nuo seno vyravo rytinėse ir pietinėse LDK teritorijose, todėl žemvaldžių centruose (pvz., Radvilų valdomame Nesvyžiuje) buvo steigiamos ir modernios tvirtovės. Tvirtovės buvo aktualesnės rytinėje LDK dalyje – labiausiai tikėtinoje karinio konflikto zonoje. Susiklosčius Respublikai nepalankiai geopolitinei situacijai, XVII a. pirmojoje pusėje bastioniniais įtvirtinimais buvo įtvirtinami jos mies-

⁴ Malachowicz E. Fortyfikacje Wilna. Cz. 3. Cześć III // Teka Komisji urbanistyk i architektury. T. XXV. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1992, s. 163–168.

⁵ Plačiau apie šiuos įvykius – Сагановіч Г. Невядомая вайна 1654–1667. Мінск, 1995.

⁶ Яковлев В. История крепостей. Эволюция долговременной фортификации. Санкт-Петербург, 1995, с. 43–45.

⁷ Veliutė I. XVI–XVII a. fortifikacijos raidos atspindžiai Lietuvoje // Karo archyvas. T. 17. Vilnius, 2002, p. 20–21.

tai: 1621–1624 m. Varšuva, maždaug 1640 m. Gdanskas. Didėjant pavojui iš rytų, Vilnius taip pat įtvirtintas tokiais įtvirtinimais. Manoma, kad šie įtvirtinimai Vilniuje pradėti statyti 1648 m. Jų projektavimas siejamas su Vladislavo Vazos karinio kartografo, LDK karo inžinieriaus pulkininko Frydricho Getkanto veikla Vilniuje⁸. Abu žinomi F. Getkanto 1648 m. Vilniaus planai sudaryti rengiant naują gynybinę miesto koncepciją. Planuose greta tuomečio miesto gynybai svarbiausių objektų (pilių gynybinės sistemos, miesto gynybinės sienos statinių kompleksų), pažymėti gatvių ir kelių tinklas gynybine siena įtvirtintos miesto dalies išorėje, vandens telkiniai (bei užtvankos?) ir tiltai per juos, taip pat kiti pavieniai aplink miestą buvę objektai. Pastarųjų aplinkoje vėliau buvo įrengti nauji gynybiniai įtvirtinimai arba, galbūt, juos planuota įrengti. Iš šių objektų paminėtini: Plikasis (Trijų kryžių) kalnas, Šv. Stepono, Šv. Jokūbo ir Pilypo, Šv. Jurgio bažnyčios.

Kokie tiksliai buvo Vilniaus fortifikavimo naujos kartos gynybiniais įrenginiais projektai, nėra aišku. M. Morelovskui vadovaujant sudarytame Vilniaus iki 1655 m. plane bei jo paaiškinime nurodoma buvus du bastioninių įtvirtinimų „žiedus“:

1. *Pirmasis* įrengtas nedideliu atstumu priešais miesto gynybinę sieną.

2. *Antrasis* atitolęs nuo miesto gynybinių įtvirtinimų.

Atkurdamas bastioninių įtvirtinimų konstrukciją M. Morelovskis rėmėsi F. Getkanto Kudako tvirtovės prie Dniepro pylimo pjūviais ir matmenimis. F. Getkanto daryti šios tvirtovės brėžiniai 1655–1660 m. buvo išvežti į Švediją. Jų kopijas 1926 m. publikavo A. Čolovskis⁹. Tu-

metinėje Europoje galiojo bendros fortifikavimo taisyklės, paremtos tiksliais matematiniais skaičiavimais, nepaliekančios didelės erdvės inžinieriaus interpretacijai. Nustatėjas proporcijas bei statymo taisyklės turėjo ir netaisyklingos tvirtovės¹⁰. Antrasis bastioninių įtvirtinimų žiedas buvo giminiškas Kudako tvirtovės įtvirtinimams, o pirmojo, buvusio greta miesto gynybinės sienos, gynybinių įrenginių paskirtis buvo ją sustiprinti. M. Lovmianska nurodo, kad 1648 m. pradėti įtvirtinimų statybos darbai truko keletą mėnesių ir atnaujinti tik 1654 m. 1655–1659 m. bastioniniai gynybiniai įtvirtinimai buvo rekonstruojami Maskvos / Rusijos valstybės karinių pajėgų – buvo keičiamos karinių veikslių metu sudegusios medinės įtvirtinimų dalys ir įrengiami nauji gynybiniai įtvirtinimai¹¹. Yra žinoma, kad Maskvos karinių pajėgų vaivada Šachovskis siuntė carui fortifikacijų planą ir aprašymą, tačiau šio dokumento istorikams aptikti nepavyko.

Geriausias ikonografinis šaltinis Vilniaus XVII–XVIII a. bastioniniams įtvirtinimams tyrinėti ir lokalizuoti yra 1737 m. datuojamas nežinomo autoriaus sudarytas planas iš saksų generolo J. M. Fiurstenhofo rinkinio¹². XVIII a. antrosios pusės – XIX a. miesto ir atskirų jo dalių planai nesuteikia informacijos apie aptariamų įtvirtinimų sandarą, tačiau kartais leidžia juos lokalizuoti vietovėje, atsekti jų formų kaitą vėlyvajame egzistavimo laikotarpyje.

Daugiau duomenų bastioninių gynybinių įrenginių lokalizavimui gali suteikti XVII–XIX a. kapinių ir kitų laidojimo paminklų kartografovimas. Vilniuje yra nemaža kapinių, laidojimo vietų, mažai žinomų iš istorinių šaltinių ir iko-

⁸ *Lowmiańska M. Wilno przed najazdem...*, s. 32; *Morełowski M. Vilnius prieš 1655. Rekonstrukcinio plano...* Nr. 18 paaiškinimas; *Malachowicz E. Fortyfikacje Wilna. Część III...*, s. 163.

⁹ *Čołowski A. Kudak. Przyczynki do założenia i upadku twierdzy // Kwartalnik Historyczny R. 40:1926, s. 161–184 (ilustracijos straipsnio gale).*

¹⁰ *Vėliutė I. XVI–XVII a. fortifikacijos raidos...*, p. 15.

¹¹ *Lowmiańska M. Wilno przed najazdem...*, s. 32–33.

¹² *Kokybiška plano kopija publikuota – Drėma V. Dingės Vilnius. Vilnius, 1991, p. 38–39, pav. 31–32.*

nografinės medžiagos. Jų aptinkama statybos darbų ar archeologinių tyrinėjimų metu. Šių tyrinėjimų metu pilių ir įtvirtintos miesto teritorijos užribyje aptiktus laidojimo paminklus dažnai sunku datuoti archeologijoje taikomais metodais. Taip yra dėl datuojamosios medžiagos stokos krikščioniškuose laidojimo paminkluose, menko ar prastai išlikusio kultūrinio sluoksnio istorinių priemiesčių teritorijose, tiriamųjų darbų fragmentiškumo šiose vietose ir kt. Už miestorių XVII–XVIII a. buvo laidojami žmonės, kuriuos sąlyginai galime suskirstyti į kelias grupes: nepasiturintys miestiečiai, priemiesčių gyventojai, epidemijų, karo aukos, savizudžiai ir kt. Manome, kad tinkamas būdas menamų bastioninių įtvirtinimų linijoms lokalizuoti yra 1655–1661 m. karo ir epidemijų aukų laidojimo vietų kartografavimas. Deja, jas dažnai galime išskirti tik deduktyviai. XVIII a. pab. Vilniuje steigiamos įvairių konfesijų žmonių kapinės dažnai visiškai greta bastioninių gynybinių įtvirtinimų. Paprasčiausias paaiškinimas, kodėl pasirinktos tokios laidojimo vietos – siekta laidoti už miesto ribų, o užmiestis suvoktas ne tik kaip miestui¹³ nepriklausančios žemės, bet ir kaip vieta už sienų, pylimų, kontrolės punktų. Spėjame, kad dalis vilniečių, žuvusių arba mirusių nuo užkrečiamųjų ligų 1655–1661 m. įvykių metu, laidoti masiniuose kapuose prie bastioninių gynybinių įtvirtinimų, galbūt, nebaigtų įrengti arba nebenaudojamų įtvirtinimų gynybiniuose grioviuose. Tikėtina, kad dalis XVIII a. pab. – XIX a. Vilniaus kapinių įsteigtos ankstesnių masinių kapų vietose. Siekiant pagrįsti šias prielaidas, straipsnyje pateikiami duomenys apie XVII–XVIII a. gynybinių įtvirtinimų aplinkoje buvusias laidojimo vietas, kuriose aptikta masinių kapų. Tuo siekiama parodyti, kad laidojimas

prie bastioninių įtvirtinimų nebuvo atsitiktinis. Galbūt tai leistų lokalizuoti XVII a. viduryje su projektuotas, bet nespėtas įrengti ir todėl neišlikusias bastioninių gynybinių įtvirtinimų linijas?

Pirmasis bastioninių įtvirtinimų žiedas. M. Morelovskio plane rekonstruota visa pirmosios gynybinės linijos trasa, miesto gynybinės sienos statinių kompleksą juosianti iš pietryčių, pietų ir vakarų. E. Malachovičius tokių įtvirtinimų buvimą laiko neįtikėtina¹⁴. Remdamiesi šaltinių analize teigtume, kad ši gynybinė linija yra egzistavusi. Tarp pylimų ir gynybinės sienos buvo jau statant gynybinę sieną iškasti gynybiniai grioviai (fosos), kuriais tekėjo upeliai. Tikėtina, kad upeliuose būta užtvankų, skirtų kilus pavojui pakelti vandens lygį. Atkreiptinas dėmesys į 1737 m. pavaizduotą kai kurių už gynybinės sienos buvusių priemiesčių kvartalų formas – jie primena netaisyklingų bastioninių įtvirtinimų liekanas. Rekonstruodami Vilniaus urbanistinę raidą XVII a. antroje pusėje – XVIII a. pradžioje galime teigti, kad miesto gynybinės sienos įtvirtinimų komplekso „kampuose“ (dab. Pylimo–Palangos, Pylimo–Gėlių ir M. Daukšos–A. Strazdelio g.) buvę įtvirtinimai buvo apgyvendinti. Siekdamas pagrįsti šios pylimų linijos egzistavimą, M. Morelovskis pateikia ir kitų faktų. Tai istorinės žinios iš miesto archyvo apie naujų pylimų statybą prie fosos jėzuitams priklausiusioje žemėje priešais Bazilijonų vienuolyną. Šioje vietoje buvusių pylimų liekanos vaizduojamos viename iš P. Smuglevičiaus piešinių¹⁵. G. Studnickis mini, kad iki pat XIX a. pradžios kalvinistų bendruomenę nuo miesto skyrė griovys ir pylimas¹⁶. Dabartinė Islandi-

¹⁴ *Malachowicz E.* Fortyfikacje Wilna. Część III..., s. 166, 5 išnašos paaiškinimas.

¹⁵ *Morełowski M.* Vilnius prieš 1655. Rekonstrukcino plano... Nr. 18 paaiškinimas; *Drėma V.* Dingęs Vilnius. Vilnius, 1991, p. 138, pav. 174.

¹⁶ *Studnicki G.* Kosciol ewangelicko-reformowany w Wilnie. Historia – organizacja – świątynia. Wilno, 1935, s. 30–32, 60–61.

¹³ Žodis „miestas“ čia vartojamas kaip Vilniuje buvusių juridikcijų visuma.

jos g. 1808 m. plane vadinama „Pylimo skersgatviu“ (lenk. *zaulek Walny*), taip pat yra iki šiol išlikęs istorinis Pylimo gatvės pavadinimas. M. Morelovskiui vadovaujant sudarytame plane vaizduojama, kad ši bastioninių įtvirtinimų linija nuo Radvilų rūmų dab. Vilniaus gatvėje, sudarydama plane trikampio formos darinį dab. Palangos g. rajone, tęsiasi iki dab. J. Basanavičiaus g. pradžios. Archeologinių tyrimų metu šioje, liekanų, bastioninių įtvirtinimų linijoje pylimų liekanų neaptikta. Nutrūksi dab. J. Basanavičiaus g. pradžioje, M. Morelovskio pavaizduota pirmoji pylimų gynybinė linija, kartodama gynybinės sienos konfigūraciją, tęsiasi iki gynybinės sienos Rūdninkų vartų. Yra nemaža tikimybė, kad šioje atkarpoje gynybinės linijos kraštas sutampa su dab. Pylimo g. dešiniojoje pusėje stovinčių pastatų rytinių fasadų kontūru. Architekto Roberto Zilinsko duomenimis, dalies šių pastatų (pvz., Pylimo g. 25/2) mūro tyrimai parodė, kad jie stovėjo jau XVII a. pirmojoje pusėje¹⁷. Tikėtina, kad šie pastatai buvo bastioninių įtvirtinimų gynybinės linijos dalis. Spėjamos bastioninių įtvirtinimų linijos aplinkoje atliktų archeologinių tyrinėjimų rezultatai¹⁸ rodo, kad bent dalyje aprašomos atkarpos fiksuoti stori piltos struktūros kultūrinio sluoksnio horizontai, susiję su didelės apimties žemės darbais. 2006 m. vandentiekio renovacijos metu kasant šurfa prie pastato Pylimo g. 41/1 pietrytinio kampo atkasta apardyta medinė konstrukcija iš pusiau skeltų

ir iš dalies nusmailintų pušinių rąstų. Šių detalių ilgis ~1,5 m, plotis ~25 cm, jos turėjo horizontalias išpjovas sujungimui¹⁹. Spėjime²⁰, kad šios medinės konstrukcijos galėjo priklausyti pirmajai bastioninių įtvirtinimų linijai. Beje, bastioninių įtvirtinimų link šioje vietoje nurodo buvus ir M. Morelovskis.

Šis tyrinėtojas rekonstruoja, kad nuo Rūdninkų vartų, plane laužyta linija, bastioniniai įtvirtinimai supo pietinę miesto gynybinės sienos komplekso dalį. Šioje rekonstrukcinio plano dalyje matomi du netaisyklingų bastionų kontūrai ties dabartiniu Halės turgumi²¹. Archeologinių tyrinėjimų šioje miesto dalyje metu Morelovskio plane žymimų bastioninių įtvirtinimų liekanų aptikti nepavyko. XVI a. antrąja puse – XVII a. pirmąja puse tyrimų autoriaus datuotos aštriuolių eilės, buvusios 6,3 m atstumu nuo gynybinės sienos ir įrengtos iš 25–30 cm storio rąstų, liekanų aptikta į pietvakarius nuo Rūdninkų vartų vietos²². Ar šie įtvirtinimai turėjo kokį ryšį su Kačergos (fosos) krantu ir pirmąja gynybinių pylimų linija nėra aišku dėl tyrimų fragmentiškumo. Neaiškus ir santykis tarp dab. Halės turgavietės teritorijos pietinėje dalyje stovėjusio XVII a. pirmojoje pusėje statyto mūrinio pastato²³ ir spėjamos gynybinės linijos. Tikėtina, kad šis sta-

¹⁷ Poška T., Girlevičius L. Pylimo gatvėje Vilniuje, renovuojamos vandentiekio magistralės Nr. 36 vietoje, 2006 m. atliktų archeologinių žvalgymų ataskaita // Archeologinių žvalgymų Vilniaus senosio miesto vietos su priemiesčiais (A 1610 K) bei urbanistikos paminklo teritorijoje, Vilniaus miestas. 2006 m. ataskaita. *Ataskaita šiuo metu ruošiama.*

²⁰ Medienos mėginių dendrochronologinė analizė dažuoti konstrukciją nepadėjo.

²¹ Vieno bastionų kontūrai gerai matomi 1737 m. Vilniaus miesto plane.

²² Sarcevičius S. Tyrinėjimai Vilniuje, Pylimo–Rūdninkų g. kampe // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1998 ir 1999 metais. Vilnius 2000, p. 463.

²³ Poška T. Tyrinėjimai Vilniuje, Halės turgavietės teritorijoje // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2003 metais. Vilnius 2005, p. 211.

¹⁷ Architekto S. Lasavicko nuomone, dab. Pylimo g. dešiniojoje pusėje jau XVII a. pirmojoje pusėje stovėję mūriniai pastatai kartu su miesto gynybine siena ir tarp jų tekęjęs upelis su užtvankomis sudarė savotišką „Vencijos tipo“ struktūrą – architekto R. Zilinsko žodinė informacija.

¹⁸ Butrimaitė R. Tyrinėjimai Pylimo g. 41 // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2004 metais. Vilnius, 2006, p. 218–219; *Katalynas K.* Vilniaus senosio miesto vieta (A 1610 K). 2003 m. archeologinių žvalgymų Šv. Stepono ir Raukyklos gatvėse ataskaita. Vilnius, 2003. Lietuvos istorijos instituto rankraštynas (toliau – LIIR), f. 1, b. 4113.

tinys buvo šių įtvirtinimų dalis. Pylimo ar jo konstrukcijų pėdsakų čia neaptikta.

M. Morelovskio sudarytame rekonstrukciniame plane pavaizduota, kad pirmoji bastioninių gynybinių įtvirtinimų linija, netaisyklinga laužyta linija juosdama Aušros vartų ir priešais juos stovėjusio gynybinio bokšto – „rumuso“ prieigas, tęsiasi iki dab. Subačiaus g., kur greta pastatų Subačiaus g. 15–17 nutrūksta. Rekonstruojant pietrytinės Vilniaus bastioninių įtvirtinimų linijos pietrytinės dalies planą veikiausiai buvo remiamasi šioje vietoje 1737 m. plane vaizduojamo priemiesčio išorine linija ir maždaug dab. A. Strazdelio g. vietoje buvusios griovos ar upelio vieta. Teritorija greta Subačiaus vartų turbūt buvo įtvirtinta papildomai. XVI–XVII a. riba datuotinos aštrikuolių tvoros liekanos aptiktos į šiaurę nuo Subačiaus vartų liekanų²⁴. 0,9–1,1 m gylyje atkasta 20–40 cm skersmens medinių kuolų eilė, besitęsianti pietų–šiaurės kryptimi. Kuolų perkasoje rasta XVI a. datuotų koklių ir buitinės keramikos fragmentų. Keturi iš aptiktųjų kuolų buvo nusmailintais galais. Kuolų eilė buvo lygiagreti miesto gynybinei sienai, įrengta 2 m atstumu nuo jos rytinio fasado. Aštrikuolių tvoros liekanos datuotos XVII a. viduriu. Autoriai nurodo, kad miesto gynybiniai įtvirtinimai medinėmis užtvaramis, žemės pylimais ir aštrikuolių tvora sustiprinti 1660 m.²⁵ Tačiau čia iškyla ir kitų klausimų. Koks buvo šios aštrikuolių tvoros ir XX a. septintajame dešimtmetyje aptiktos medinės sienos²⁶ santykis? Galbūt kuri iš medinių konstrukcijų neteisingai datuota?

²⁴ Poška T. Tyrinėjimai Vilniuje, Šv. Dvasios, Strazdelio, Subačiaus gatvėse // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1998 ir 1999 metais. Vilnius, 2000, p. 459; Gudynaitė B., Poška T. Subačiaus vartų ir Šv. Dvasios gatvės Vilniuje 1989–1999 m. tyrinėjimai // Kultūros paminklai. T. 7. Vilnius, 2000, p. 165.

²⁵ Gudynaitė B., Poška T. Subačiaus vartų..., p. 165.

²⁶ Jučienė I., Levandauskas V. Vilniaus miesto gynybinė siena. Vilnius, 1979, p. 19; Jučienė I. Vilniaus artillerijos bastionas. Vilnius 1990, p. 30–31.

Teigdami, kad pirmasis bastioninių įtvirtinimų žiedas egzistavo, esame priversti remtis menkai pagrįstais, kartais netiesioginiais įrodymais. Kitas komplikuoatas klausimas – šios gynybinės linijos ir XVI a. pradžioje įrengto, vėliau modernizuoto gynybinės sienos įrenginių komplekso santykis. Žinoma, kad statant gynybinę sieną buvo įrengiama fosa, priešais sieną, matyt, būta ir kitų gynybinių įrenginių. Kaip jie panaudoti ir ar panaudoti įrengiant bastioninių įtvirtinimų liniją? Kokie buvo jos parametrai? Į šiuos ir kitus klausimus turėtų padėti atsakyti ateities natūros tyrimų duomenys ir specialūs aptiktų artefaktų tyrimai, architektūriniai tyrimai tikėtinai gynybos objekto aplinkoje.

Antrasis bastioninių įtvirtinimų žiedas. Geriausiai šio gynybinio komplekso elementai žinomi iš 1737 m. Vilniaus plano. Plane bastioniniai įtvirtinimai vaizduojami trimis lygiagrečiomis linijomis, kurios sudarytos iš vertikalčiai nupieštų brūkšnelių. Taip pylimai vaizduojami ir kituose senuosiuose planuose²⁷. Bastioninės gynybinės linijos vaizduojamos gana taisyklingų formų. Iš plane pateikto bastioninių įtvirtinimų ir reljefo nelygumų vaizdavimo neaišku, kurie vaizduojami labiau schemiškai. Tiek gynybinės linijos, tiek pavieniai bastioniniai įtvirtinimai vaizduojami perspektyvoje, tarsi žvelgiant iš šiaurinės miesto prieigų dalies. Taip pavaizduoti ir reljefo nelygumai, o kiti miesto objektai (išskyrus kai kuriuos orientyrus) pateikiami horizontalioje projekcijoje.

Sprendžiant pagal bastioninių gynybinių įrenginių atvaizdą 1737 m. plane, jie buvo pastatyti laikantis senosios olandų fortifikacinės sistemos. Moksliniai, specialiai Vilniaus bastioniniams įtvirtinimams skirti archeologiniai tyrinėjimai nebuvo atliekami. Buvusių XVII–XVIII a. įtvirtinimų vietoje atlikti labiau žvalgomojo pobū-

²⁷ Pavyzdžiui, 1845 m. Vilniaus miesto planas.

džio tyrinėjimų arba žemės darbai vykdyti archeologams nedalyvaujant. Plotai tarp pirmosios ir antrosios bastioninės gynybinės linijų XVII a. pirmojoje pusėje buvo gyvenami²⁸ – antrojo bastioninių įtvirtinimų žiedo paskirtis buvo saugoti ir priemiesčius. Pagal bastioninių įtvirtinimų vaizdavimą 1737 m. Vilniaus plane, antrąjį bastioninių įtvirtinimų žiedą sąlyginai galime suskirstyti į keletą dalių.

Pietinė–rytinė bastioninių įtvirtinimų linija.

Bastioniniai įtvirtinimai prie pietinių ir rytinių priemiesčių tęsėsi nuo užtvankos Vilnios upėje ir kanalo dab. Aukštaičių gatvės istoriniame Paplavų priemiestyje, juosdami 1694–1737 m. pastatytą Vizitiečių vienuolyną, Rojų, Aušros vartų priemiestį, dalį Šv. Stepono priemiesčio su Šv. Stepono bažnyčia. 1737 m. plane gynybiniai įtvirtinimai vadinami „Moscovitisch Retrenchement de Anno 1654“⁴. Jie įrengti nelygioje, kalvotoje vietovėje. 1737 m. plane šioje gynybinėje linijoje matomi: didelis pusapvalio plano bastioninis įrenginys²⁹, kurio vidurinė dalis yra dab. Liepkalnio g. (E. Malachovičiaus nuomone, jis pabaigtas, modernizuotas ar įrengtas XVIII a., kaip ir vakarinė Vilniaus bastioninių įtvirtinimų linija³⁰); bastionas³¹ dab. Rasų g.; bastionas į rytus nuo Šv. Stepono bažnyčios; nebaigtas įrengti ar neišlikęs bastionas į pietus nuo Šv. Stepono bažnyčios; gynybinius statinius jungusi lauzyta kurtinos³² linija. Su pietine–rytine gynybine linija susijęs 1819 m. priešais ją pastatytas mūrinis sargybinės pastatas (dab. Liepkalnio

g. 24)³³ ir XVI a. datuojami mūriniai Pieno vartai³⁴. Netoli jų 1600–1612 m. pastatyta gynybinių elementų turinti Šv. Stepono bažnyčia. Viena šio pastato paskirčių buvo sustiprinti vietovės apsaugą. Architektė B. Gudynaitė daro prielaidą, kad panašius į Pieno vartus gynybinių įrenginių būta ties Medininkų keliu (dab. Liepkalnio g.) bei Juoduojų keliu (dab. Subačiaus g.)³⁵. Hipotetiškai teigtume, kad ši bastioninių įtvirtinimų linija įrengta bent iš dalies pakartojant senesnės gynybos ir kontrolės linijos konfigūraciją. Dabar pietinė–rytinė bastioninė gynybinė linija gana sunkiai identifikuojama vietovėje. 1858–1860 m., radikaliai pakeisdama vietovės kraštovaizdį, ją perkirto geležinkelio trasa³⁶. Geležinkelis suardė įtvirtinimų liekanas, intensyvūs miesto plėtros procesai vietovėje vyksta ir dabar.

1992 m. Vilniaus senamiesčio pietinio apvažiavimo trasos vietoje atliktų žvalgomųjų tyrinėjimų metu apatiniai kultūrinio sluoksnio horizontai beveik visuose šurfluose (7–13) datuoti XVI–XVII a. Septintame ir aštuntame šurfluose lokalizuota tikėtina fosos vieta – šurfai kasti iki ~1,9 m gylio, jų apačioje fiksuoti priemolio sluoksniai, kai kur su nedideliais akmenimis³⁷. 2005–2006 m. vykdytų Vilniaus senamiesčio pietinio apvažiavimo statybos darbų metu patikimų duomenų apie šioje vietoje buvusius bastioninius įtvirtinimus gauti nepavyko.

³³ Lietuvos TSR istorijos ir kultūros paminklų sąvadas. T. 1. Vilnius, 1988, p. 362–363.

³⁴ *Vojevodskaitė A.* Vilniaus senamiesčio 57 kvartalo namų Rūdininkų gt. Nr. 11, 13 ir 15 istorinių tyrimų ataskaita. Vilnius, 1986. VAA, f. 5, b. 3820, p. 8.

³⁵ Vilniaus m. transporto magistralė nuo Višinskio gt. iki Geležinkelio stoties. Priešprojektiniai darbai. Pirmos eilės spec. moksliniai tyrimai. Vilnius, 1992. VAA, f. 5, b. 6457, p. 25.

³⁶ *Racevičienė A.* Pietinio Vilniaus apvažiavimo..., p. 11.

³⁷ *Raškauskas V.* Vilniaus transporto magistralė nuo Višinskio gatvės iki Geležinkelio aikštės. Žvalgomieji tyrinėjimai. Vilnius, 1992. LIIR, f. 1, b. 2070, p. 9–11, fotonuotraukos 1–4, brėžiniai Nr. 1, 3.

²⁸ *Katalynas K.* Vilniaus plėtra XIV–XVII a. Vilnius, 2006, įdėklas, pav. 3.

²⁹ Nėra lietuviško termino šiam įrenginiui apibūdinti – atsižvelgiant į įrenginio plano vaizdą ir kitose kalbose vartojamus terminus, jį siūlytume vadinti „erke“.

³⁰ *Malachowicz E.* Fortyfikacje Wilna. Cz. 3 III..., s. 167.

³¹ *Bastionas* – penkiakampis įtvirtinimas, statomas pylimų kampuose ir įjungiamas į bendrą sistemą.

³² *Kurtina* – tiesus pylimas. Bastioniniuose įtvirtinimuose kurtinos jungia kitas įtvirtinimų sudedamąsias dalis.

Laidojimo paminklai koncentruojasi ne tik vidinėje (miesto), bet ir išorinėje buvusių pietinių–rytinių gynybinių įrenginių pusėje. Tai kapinės prie Šv. Stepono bažnyčios. Špitolės vietoje jau iki 1600 m. buvo laidojamos maro ir badmečio aukos³⁸. Greta bažnyčios buvo kapinės, veikusios nuo 1660 iki 1865 m.³⁹ Čia būta dvejų, vėliau sujungtų kapinių, kurias iki to skyręs griovys⁴⁰. Yra duomenų, kad Šv. Stepono bažnyčios kapinėse viename giliame kape 1798 ar 1799 m. buvo užkasta apie 700 palaikų⁴¹. Autoriaus nuomone, mažiausiai sąnaudų reikalaujantis būdas palaidoti tiek mirusiųjų – užkasti juos jau anksčiau iškastame griovyje. Galbūt tam panaudota netoli bažnyčios buvusi fosa? Netoli bažnyčios atliktų archeologinių tyrinėjimų metu aptikta pavienių ir masinių kapų, tačiau bastioninių įtvirtinimų liekanų aptikti nepavyko. Žmonių kaulų iš suardytų kapų buvo aptikta Pelesos g., jie datuoti XVII a.⁴² Archeologinių tyrinėjimų metu žmonių palaikų aptikta dab. Lapų g. rajono pietinėje dalyje. Tikėtina, kad šie žmonių kapai priklausė čia, į pietus ir rytus nuo Šv. Juozapo ir Nikodemo bažnyčios, buvusioms kapinėms. Ši bažnyčia pastatyta 1624–1625 m. Turbūt, tuo metu imta netoli bažnyčios laidoti mirusiuosius⁴³. Šioje vietoje, matyt, buvo laidojama gana ilgą laiką, kapinės ar kitaip vadintina laidojimo vieta buvo nevienalytė. Žinoma, kad dabartinės geležinkelio trasos vietoje buvo stačiatikių (vėliau rytų apeigų katalikų – unitų) Šv. Jurijaus cerkvė, pastatyta po 1532 m. Ji su-

degė 1655 m. ir vėliau nebeatstatyta. F. Dobrianskis nurodo, kad geležinkelio tiesimo darbų metu cerkvės vietoje buvo iškasta daug žmonių kaulų⁴⁴. Dėl šios cerkvės lokalizavimo yra ir kitų nuomonių⁴⁵. Vėliau už antrosios bastioninių įtvirtinimų linijos įsteigtos iki šiol veikiančios Liepkalnio stačiatikių Šv. Jefrosinijos (1796 m.?) ir Rasų (1801 m.) kapinės⁴⁶.

Vakarinė bastioninių įtvirtinimų linija. Ši gynybinė linija buvo istoriniame Pohuliankos priemiestyje. 1737 m. plane ji pavadinta „Moscovische Retrenchement 1654“⁴⁷. E. Malachovičiaus nuomone, šie bastioniniai įtvirtinimai įrengti XVIII a. pradžioje⁴⁷. Jis rekonstruoja plane ne visą pažymėtą vakarinę gynybinę liniją, pratęsdamas ją iki greta dab. Vingio parko buvusio ežerėlio. Pagrindinė šių įtvirtinimų funkcija – saugoti strategiškai svarbų Vilniaus–Kauno kelią. Šis bastioninis įrenginys susideda iš kurtinomis sujungtų trijų bastionų, redano⁴⁸ bei barkano⁴⁹. Rytiniame gynybinės linijos gale, vidinėje pusėje, matomas rytinio bastiono rytinės kraštinės formą pakartojantis gynybinis įrenginys – flešas⁵⁰. Tyrinėjimų metu gynybinių įrenginių liekanų čia aptikti nepavyko, tikslį jų lokalizacija nenustatyta. Netoli vakarinės gynybinės linijos būta laidojimo paminklų. Tai masiniai (choleros epidemijos?) kapai rytinėje buvusių gynybinių įrenginių dalyje prie pastato Z. Sierakausko g. 15⁵¹. 1710 m. maro epidemijos aukos masi-

⁴⁴ Добрянский Ф. Старая и новая Вильна. Вильна, 1904, с. 183–184.

⁴⁵ *Girininkienė V.* Vilniaus kapinės..., p. 12–13.

⁴⁶ Ten pat, p. 12–13, 137.

⁴⁷ *Malachowicz E.* Fortyfikacje Wilna. Część III..., s. 165.

⁴⁸ *Redanas* – plane trikampio formos, vidinėje pusėje atviras gynybinis įrenginys.

⁴⁹ *Barkanas* – plane trapepcijos formos, vidinėje pusėje atviras gynybinis įrenginys.

⁵⁰ *Flešas* – mažas redanas, kuriame bastioninio įtvirtinimo sudedamosios dalys (fasai) sujungtos buku kampu.

⁵¹ *Katalynas K.* Žvalgomieji archeologiniai tyrimai Vilniuje, Rotušės a., Šv. Stepono, Pamėnkalnio ir Z. Sierakausko g. // *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2001 metais.* Vilnius, 2002, p. 189.

³⁸ *Girininkienė V.* Vilniaus kapinės. Vilnius, 2004, p. 61.

³⁹ *Dičiuvienė R.* Buv. Šv. Stepono bažnyčia Vilniuje, Geležinkelio g. Nr. 39. Istoriniai tyrimai. Vilnius, 1988. VAA, f. 5, b. 4491, p. 18–19.

⁴⁰ *Girininkienė V.* Vilniaus kapinės..., p. 61.

⁴¹ *Dičiuvienė R.* Buv. Šv. Stepono..., p. 19.

⁴² *Luchtanienė D.* Archeologiniai žvalgymai Pelesos g. // *Archeologiniai žvalgymai Vilniaus senamiestyje ir urbanistikos paminklo teritorijoje 2000 metais.* Vilnius 2001. LIIR, f. 1, b. 3579, p. 84.

⁴³ *Girininkienė V.* Vilniaus kapinės..., p. 56.

niuose kapuose laidotos dab. Vingio parko rytinėje dalyje, vietoje, kur vėliau pastatyta N. Repninos koplyčia⁵². Tarp vakarinės ir pietinės–rytinės bastioninių gynybinių linijų taip pat aptikta žmonių palaikų. Tai neaiškaus laikotarpio (XVIII–XIX a.?) kapai, rasti atliekant žemės darbus Švitrigailos–Kauno gatvių sankirtoje⁵³. Šios laidojimo vietos lokalizavimas 1737 m. Vilniaus plane pažymėtų antrosios bastioninių įtvirtinimų linijos sudedamųjų dalių atžvilgiu leidžia hipotetiškai teigti, kad ruošiantis karui su Maskva čia buvo suprojektuota ankstesnė (nebaigta?) gynybinė linija. Manoma, kad ji galėjo eiti nuo Šv. Stepono bažnyčios link Šv. Jokūbo ir Pilypo bažnyčios⁵⁴. E. Malachovičius tokios linijos egzistavimą grindžia ir dab. J. Basanavičiaus gatvės gale esančios sargybinės vieta. Ši sargybinė yra netoli Šv. Jackaus koplytstulpio, kuris čia esą pastatytas 1501 m.⁵⁵ Istorinių tyrimų duomenimis, medinė sargybinė, kaip miesto įgulos pastatas, čia pastatyta 1799–1800 m., 1819 m. pastatytas esamas pastatas⁵⁶. Galbūt kontrolės funkcijoms skirtas statinys šioje vietoje buvo jau gerokai anksčiau? Teigtume, kad F. Getkanto suprojektuoti vakariniai įtvirtinimai buvo kitokios konfigūracijos. Šiaurinę gynybinės linijos atšaką turbūt buvo numatyta pratęsti iki Šv. Jokūbo ir Pilypo bažnyčios, kur yra stovėjęs XVIII a. gale nugriautas mūrinis bokštas⁵⁷. 1737 m. pažymėtieji įtvirtinimai tikriausiai naudoti ir XVIII a. pab. – XIX a. pr. Šie iš esmės gynybiniai

įrenginiai galėjo būti panaudoti rusų okupacinės armijos 1794 m., T. Kosciuškos sukilimo metu – Pohuliankoje įsitvirtinę rusai iš artilerijos apšaudė miestą ir jame buvusias sukilėlių pozicijas. Žinoma, kad atokiau nuo miesto centro, prie Kauno kelio, 1812 m. gruodžio 9 d. buvo apsistojęs besitraukiančios Napoleono armijos generolas leitenantas Miuratas su gvardija⁵⁸.

Šiaurės vakariniai įtvirtinimai. 1737 m. Vilniaus miesto plane pažymėti įtvirtinimai istoriniame Saltoniškių priemiestyje. Šalia pavaizduotų įtvirtinimų užrašyta „Schwedisch Retrenchement de Anno 1702“. Čia, apytikriai dab. Geležinio Vilko tilto šiaurinės dalies vietoje, pavaizduotas ant kalvelės įrengtas penkiakampis reduktas⁵⁹. Redutą juosė bastioninis frontas, kuriame kurtina buvo sujungti: nedidelis bastionas vakarinėje dalyje, du redanai reduoto priešakyje ir trys nevienodo dydžio barkanai gynybinės linijos rytinėje dalyje. Gynybiniai įrenginiai orientuoti šiaurės vakarų kryptimi. Dabar šių gynybinių įrenginių liekanų žemės paviršiuje nebematyti. Bastioninių įtvirtinimų liekanų dar buvo matyti iki Antrojo pasaulinio karo. M. Morelovskis Vilniaus retrospektyvinio plano Nr. 259 paaiškinime nurodo: „[...] Tų pylimų dalis iki šiol gerai išliko (aukščiau plytinės), būtent: nedidelis apskritas bastionas patrankoms ir spindulių pavidalo apkasai [...]“. Pagrindinės šių įtvirtinimų funkcijos: saugoti Ukmergės kelią, miestą iš šiaurės vakarinės pusės, taip pat patogią persikelti per Nerį vietą⁶⁰. 1737 m. plane nurodyta, kad

⁵² *Girininkienė V.* Vilniaus kapinės..., p. 135.

⁵³ *Sarcevičius S.* 2005 m. vykdytų archeologijos žvalgymų Vilniaus senamiestyje bei priemiestyje (A1610K) ataskaita. Vilnius, 2006. LIIR, f. 1, b. 4538, p. 5–13.

⁵⁴ *Matlachowicz E.* Fortyfikacje Wilna. Część III..., s. 166.

⁵⁵ Lietuvos TSR istorijos..., p. 106.

⁵⁶ Ten pat, p. 110.

⁵⁷ *Morelowski M.* Vilnius prieš 1655. Rekonstrukcinio plano... Nr. 18 paaiškinimas – prof. M. Morelovskis tai teigė remdamasis Lopacinskio aptikta archyvine medžiaga.

⁵⁸ *Dundulis B.* Lietuva Napoleono agresijos metais (1807–1812). Vilnius, 1981, p. 126.

⁵⁹ Manytume, kad, atsižvelgiant į šio įrenginio vaizdą, jį reikėtų vadinti *penkiakampiu reduktu*, nors dažniausiai *reduktai* (taisyklingos formos pavieniai gynybiniai įrenginiai, apjuosti pylimu ir gynybiniu grioviu) buvo taisyklingo keturkampio formos.

⁶⁰ *Markevičienė J.* Pamiršta hipotezė arba Vilniaus miesto sandara XIV–XV amžiuje // Menotyra. Vilnius, 2002, Nr. 3 (28), p. 43 (šiam straipsnyje apžvelgiamas nepublikuotas M. Morelovskio veikalas „Zarzecze – najstarsze Wilno“); *Matlachowicz E.* Fortyfikacje Wilna. Część III..., s. 166.

įtvirtinimai švedų, tačiau, autoriaus nuomone, tai anaipol nereiškia, kad jie įrengti būtent švedų armijos. Kaip matome iš šiamo plane pavaizduotų bastioninių įtvirtinimų pavadinimų, jame gynybiniai įrenginiai buvo priskiriami tai armijai, su kuria vienu ar kitu istoriniu laikotarpiu kariavo Abiejų Tautų Respublika. Po Antrojo pasaulinio karo natūros tyrimais šių įtvirtinimų liekanų aptikti arba identifikuoti nepavyko. 2001 m. archeologai dalyvavo apžiūrint iškastą duobę greta dab. „Forum palace“ pastato. Duobėje aptikta žmonių kaulų, manoma, kad jie buvo čia iš kažkur suvežti (S. Sarcevičiaus žodinė informacija). Tikėtina, kad žmonių palaikai laidoti šioje vietoje buvusių bastioninių įtvirtinimų gynybiniuose grioviuose.

Redutas prie Žaliojo tilto. Šis gynybinis įrenginys 1737 m. plane vaizduojamas dešiniajame Neries krante, į rytus nuo Kalvarijų gatvės pradžioje buvusios kalvos su kopyltstulpiu. Redutas plane vaizduojamas kalvotoje vietovėje maždaug toje vietoje, kur yra dabartinių pastatų Kalvarijų g. 1 ir 1A (buv. Radaškevičių rūmai) rytinė dalis bei sovietmečiu statytas pastatų kompleksas A. Juozapavičiaus g. 5. 1737 m. plane redutas yra su trimis bastionais, viduriniuoju orientuotas Žaliojo tilto kryptimi. Redutas plane pavadintas „Moscowitische Schantz Ano 1654 gemacht“. Jis plane vaizduojamas kitaip nei kiti bastioniniai įtvirtinimai – stora linija apvesti reduto bastionai visu perimetru yra juosiami plonesnės linijos. Šitaip pažymėtas reduto griovio kontūras. Galbūt, redutas yra turėjęs keturis bastionus, tačiau vėliau dėl kažkokių priežasčių (rekonstruojant?) vienas bastionų buvo panaikintas. E. Malachovičius pateikia rekonstrukcinį reduto plano piešinį, kuriame trūksta mo (?) bastiono vietoje nurodoma buvus tiltą⁶¹.

Šis tyrinėtojas spėja, kad redutas galėjo būti sustiprintas mūrinėmis konstrukcijomis ir nurodo reduto plano panašumą su prancūzų „fort carré“. Šiame gynybiniame įrenginyje 1655 m. galėjo stovėti pabūklai, ugnimi dengę iš Vilniaus atsitraukiančius Jonušo Radvilos vadovaujamus karinius dalinius⁶². Gal šis veiksnys lėmė, kad atsitraukianti kariuomenė spėjo padegti Žaliajį tiltą. XVIII a. pradžioje redutas, matyt, yra turėjęs kažkokį ryšį su Saltoniškėse buvusia gynybine linija. XVIII a. pradžioje pastatyto Šv. Rapolo bažnyčios ir jėzuitų vienuolyno komplekso vieta Žaliojo tilto prieigose taip pat, veikiausiai, parinkta didinant Šnipiškių gynybinį pajėgumą Vilniaus gynybinės sistemos kontekste. Kokie buvo tie gynybiniai įrenginiai ir ar jie išvis egzistavo, nėra aišku. Galbūt reduto prie Žaliojo tilto ir Saltoniškėse buvusios gynybinės linijos ryšį netiesiogiai liudija laidojimo paminklai? Žmonių palaikų iš XVII a. antrosios pusės – XIX a. kapų aptikta kalvelės, buvusios vidurinėje Kalvarijų gatvės dalyje, pietiniame ir rytiniame šlaituose. Manoma, kad kalnelyje buvo laidojamos 1710 m. maro aukos⁶³. Kai kurie autoriai nurodo čia stovėjus gynybiniu grioviu apjuostą pilaitę, kuri esą sugriauta XVII a. Natūros tyrimai to nepatvirtino – aptikta tik medinių tvoros kuolų liekanų. Ant vienos kaukolės aptikta prilipusi 1664 m. Jono Kazimiero šilingo moneta⁶⁴. Sklypo Kalvarijų g. 2 rytinėje dalyje taip pat aptikta žmonių palaikų. Jų nepavyko tiksliau datuoti, manoma laidojimo vietą čia buvus trumpai⁶⁵. Iš istorinių šaltinių žinoma, kad istoriniame Šnipiškių priemiestyje bandyta deginti Vilniuje žu-

⁶² Сагановіч Г. Невядомая вайна..., с. 45.

⁶³ Černiauskas M. Vilniaus kalnelio Dzeržinskio-Ukmergės gatvių sankryžoje stebėjimai-tyrinėjimai. Vilnius, 1952. LIIR, f. 1, b. 13, p. 3.

⁶⁴ Ten pat, p. 9.

⁶⁵ Kvizikevičius L., Sarcevičius S. Žvalgomieji tyrinėjimai Kalvarijų g. sklype 2 // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2004 metais. Vilnius, 2006, p. 245.

⁶¹ Malachowicz E. Fortyfikacje Wilna. Część III..., s. 166, fig. 3.

vusius Napoleono armijos karius⁶⁶. Tai galėjo būti daroma netoli čia buvusių gynybinių įtvirtinimų. Į rytus nuo reduto yra buvusios dar keletrios kapinės (Šv. Rapolo, Senosios žydų), tačiau vargu ar šios kapinės turėjo kokią ryšį su XVII–XVIII a. gynybiniais įrenginiais – jos tiesiog įrengtos užmiestyje.

Bastioniniai gynybiniai įrenginiai Altarijoje. Ar būta vientisos gynybinių įtvirtinimų juostos Altarijos kalvose XV a. – XVII a. pradžioje, nėra žinoma. 1737 m. plane gilių rėvų skiriamose kalvose vaizduojami du pavieniai bastioniniai gynybiniai įrenginiai. Vienas jų ant „Plikojo (Trijų kryžių) kalno“ šiaurinio šlaito, orientuotas į šiaurės rytus–rytus. Šis statinys plane netaisyklingos trapecijos formos, jis vadintinas barkanu. Įtvirtinimo forma turbūt buvo nulemta vietos reljefo. Barkanas šioje Vilniaus vietoje veikiausiai buvo pastatytas iki 1655 m., galbūt vėliau perstatytas. Ruošiantis karui su Maskva būtų buvę neatsakinga palikti neįtvirtintas Altarijos kalvas, nes jas užėmęs priešas galėjo nekludomas apšaudyti pilių teritoriją ir didelę dalį miesto.

Šiauriniame Plikojo kalno šlaite archeologiniai tyrinėjimai nebuvo daromi. Tyrimai atlikti šio piliakalnio aikštelėje. Tyrimų vadovas nurodo, kad buvo surasta XVII–XVIII a. radinių, o pietrytiniame aikštelės pakraštyje aptiktos nesudėtingos konstrukcijos ir nelabai tvirtos medinės užtvartos likučiai⁶⁷. Archeologo nurodoma vieta nesutampa su 1737 m. plane pažymėto redano vieta. Šis nesutapimas gali būti aiškinamas dvejopai – arba atrastos XVII a. vidurio, iki 1737 m. neišlikusių konstrukcijų liekanos, arba aptikti artefaktai netiksliai datuoti. Galbūt čia rastos 1831–1837 m. įrengtos tvirtovės liekanos ar vėlesnių laikų apkasai. Statant ir likviduojant

tvirtovę šiame piliakalnyje 1831 m. ir likviduojant ją 1878 m. galėjo gerokai paspartėti jo erozijos procesai. Į šiaurės rytus nuo 1737 m. plane pažymėto redano archeologinių tyrinėjimų metu rasta laidojimo vieta – aptikti penkių vaikų skeletai⁶⁸. Kapų datuoti nepavyko.

1737 m. plane ant vadinamojo „Gedimino kapo kalno“ (Vilniaus II piliakalnio) nelabai aiškiai pažymėtas bastioninis gynybinis įrenginys, šalia kurio plane parašyta „Moscovi Schantz 1654“. Šis įtvirtinimas turbūt pastatytas iki 1655 m. Jis tikriausiai buvo keturkampis (?) šančas⁶⁹, tačiau XVIII a. pradžioje jau smarkiai apiręs. Dabar piliakalnio aikštelė yra netaisyklingo ovalo formos, 27 × 19 m dydžio, orientuota šiaurės rytų–pietvakarių kryptimi – galimybės įrengti joje bastioninį įtvirtinimą buvo ribotos. Visuose piliakalnio šlaituose, 3 m žemiau aikštelės, yra 3 m pločio terasa⁷⁰. Tikėtina, kad ji suformuota XVII a. ir turėjo papildomus (medinius?) gynybinius įrenginius. 1989 m. piliakalnio vakarinėje aikštelės dalyje tirtame 13 šurfe aptikta duobė ar gynybinio griovio kraštas, tyrinėjimų vadovės nuomone, sietini su XVII a. gynybiniais įtvirtinimais⁷¹. Duobės dugnas netvarkingai išgrįstas rieduliais. Duobės gylis nuo žemės paviršiaus ~2,2 m, plotis apatinėje dalyje iki 1,5 m. Į šiaurę–šiaurės rytus nuo duobės krašto iki smėlio įžemio kastas judinto žvyro su stambiais rieduliais sluoksnis. Manytume, kad šioje šurfo dalyje atkastos gynybinio įrenginio pyli-

⁶⁸ *Misiukaitė D.* Vilniaus Kalnų parko teritorija koncertinės estrados aplinkoje. Žvalgomieji archeologiniai tyrimai. Ataskaita. Vilnius, 1990. LIIR, f. 1, b. 2099, p. 5–6, 11.

⁶⁹ *Šančas* – sąlyginai nedidelis bastioninis gynybinis įrenginys.

⁷⁰ Lietuvos piliakalniai. Atlasas. T. III. Vilnius, 2005, p. 352.

⁷¹ *Misiukaitė D.* Vilniaus pilių muziejaus-draustinio teritorijos ribų nustatymas. Žvalgomieji archeologiniai tyrimai. Ataskaita. Vilnius, 1990. LIIR, f. 1, b. 1668, p. 14, 18–19, brėž. 11.

⁶⁶ *Dundulis B.* Lietuva Napoleono agresijos..., p. 132.

⁶⁷ *Daugudis V.* Nauji duomenys apie Vilniaus Plikojo (Trijų kryžių) kalno praeitį // Lietuvos mokslas. T. II, 2–3 knyga. Vilnius, 1994, p. 170.

mo liekanos. Duobės ar griovio užpilde aptikta smulkių buitinių keramikos, dubeninių koklių fragmentų ir moneta – XVII a. vidurio Rygos miesto šilingas. Pietinėje aikštelės dalyje kastame 14 šurfe aptikti vienoje duobėje greta vienas kito suguldytuose karstuose buvę 4 žmonių skeletai. Kapai datuoti ne ankstesniu kaip XVI a. pabaiga laikotarpiu⁷². Ne visai aišku, koks buvo ryšys tarp aptariamųjų ir ant netoliese buvusių kalvų įrengtų gynybinių įrenginių. 1989 m. ant bevardės kalvos greta dab. Užupio gimnazijos kastame šurfe aptikta žmonių palaikų – pavienių ir masinių kapų⁷³. Kapai datuoti XVII a. viduriu. Galbūt karo metu žuvę žmonės laidoti kažkokiam gynybinės paskirties griovyje. Į šį ir kitus klausimus atsakyti galėtų padėti nuoseklesni archeologiniai tyrinėjimai Vilniaus pilių valstybinio kultūrinio rezervato rytinėje dalyje.

Kokia buvo miesto ir pilių teritorijos gynybos iš šiaurinės–šiaurės rytinės dalies koncepcija? Manytume, kad ruošiantis karui su Maskva buvo numatyta sujungti pietinę–pietrytinę gynybinę liniją ir iš pavienių bastioninių įtvirtinimų sudarytą tokią liniją Altarijoje. Prielaidą, kad buvo sumanyta įrengti gynybinius įtvirtinimus linijoje tarp šanco „Gedimino kapo kalne“ ir dešiniojo Vilnios kranto galima daryti įvertinant 1737 m. pažymėtų bastioninių įtvirtinimų ir iki šiol išlikusių bei aptiktų natūros tyrimų metu laidojimo paminklų padėtį erdvėje. Kaip buvo numatyta ginti strategiškai svarbų Polocko kelią? Pabūklų, esančių „Gedimino kapo kalno“ šance, apšaudymo erdvę turėjo riboti bevardės kalvos, esančios tarp dab. Polocko ir Filaretų gatvių, istoriniame Popinės priemiestyje. Todėl, ruošiantis XVII a. viduryje vykusiui karui su Maskva, turėjo būti numatyti gynybiniai įrenginiai dab. Polocko g. teritorijoje. Įtvirtinimams įrengti buvo tinkamos kalvos prie dab. Kreivojo

skersgatvio. M. Morelovskis manė, jog Kreivojo skersgatvio rajone būta ankstyvų gynybinių įtvirtinimų⁷⁴, tačiau archeologinių tyrinėjimų metu nei šiose kalvose, nei netoli jų tokių įtvirtinimų liekanų aptikti nepavyko⁷⁵. Kokia galėjo būti spėjamos bastioninės gynybinės linijos materialioji išraiška? Manytume, kad pirmiau minėtų kalvų, o galbūt ir vad. Žvyro kalno (netoli dab. Žvirgždyno g. ir Bernardinų kapinių) viršutinėse dalyse buvo įrengti (numatyta įrengti?) nedideli bastioniniai įtvirtinimai pabūklams. Kalvų ir kitų natūralios kilmės darinių viršutinėse dalyse bei šlaituose galėjo būti įrengti pylimai, aštrikolių tvoros. Tikėtina, kad tokių užtvartų būta terasose „Gedimino kapo kalno“ piliakalnyje, panašios terasos yra suformuotos ir bevardėje kalvoje tarp Kreivojo skg. ir Olandų g. Tačiau atsizvelgdamį į sudėtingą vietovės reljefą manytume, kad bastioniniai įtvirtinimai istoriniame Popinės priemiestyje buvo, ko gero, vietinio pobūdžio – jie nebūtinai jungėsi vieni su kitais. Priešais pietinės–pietrytinės bastioninės gynybinės linijos šiaurinį galą dešiniajame Vilnios krante 1810 m. įkurtos Bernardinų kapinės⁷⁶. Rekonstruojant menamą bastioninių įtvirtinimų atkarpą atkreiptinas dėmesys į šlaito Bernardinų kapinių rytinėje dalyje padėtį. Greta Polocko g.–Kreivojo skg. sankirtos buvo kapinaitės, kuriose būta masinių, XVII a. viduriu datuotų, kapų⁷⁷. Dalis kapų buvo aptikti gana negiliai nuo dabartinio žemės paviršiaus, kai kuriose tirtose vietose kultūrinio sluoksnio storis menkas. Šie faktai leidžia teigti, kad vietovės reljefas buvo performuotas vykstant vėlesnei ūkinei veiklai. Dešiniojoje Polocko g. pusėje (greta sklypo Po-

⁷⁴ Markevičienė J. Pamišta hipotezė..., p. 39.

⁷⁵ Vainilaitis V. Žvalgomieji archeologiniai tyrimai Vilniuje, Kreivojo skersgatvio rajone. Vilnius, 1993. LIIR, f. 1, b. 2135.

⁷⁶ Girininkienė V. Vilniaus kapinės..., p. 115.

⁷⁷ Girlevičius L. Nežinomi Užupio senkapiai // Kultūros paminklai Nr. 7. Vilnius, 2000, p. 57–61.

⁷² Ten pat, p. 19.

⁷³ Ten pat, p. 8–12, brėž. 5–9.

locko g. 49?), buvo ir užkarda⁷⁸, žymėjusi fizinės miesto ribas. Manoma, jog sarginės čia nebuvo⁷⁹. Įdomus sutapimas (?), kad vietovė, esanti į rytus nuo spėjamos gynybinės linijos, iki Antrojo pasaulinio karo buvo vadinama „Saksų salele“ (lenk. k. *Saska kępa*). Ji pavadinimą gavo si nuo vilos, stovėjusios ant griovos krašto dabartinio transporto mazgo Olandų–Zarasų–S. Batoro g. vietoje. Be to, atkreiptinas dėmesys į pačios vilos padėtį – prie griovos priešais tikėtiną gynybinę liniją. Galbūt vila buvo pastatyta kažkokio ankstesnio gynybinio ar kontrolės funkciją atlikusio statinio vietoje?

Antrojo bastioninių įtvirtinimų žiedo vietos buvo parinktos sėkmingai. Iš XIX a. miesto planų matome, kad netoli pietinės–rytinės gynybinės linijos buvo pilami nauji ar taisomi seni pylimai. 1819 m. Markučių dvaro plane pažymėta linija, greta kurios parašyta „pylimas (lenk. *kopanicza*) naujai sukastas“. 1845 m. plane Paplavų priemiestyje pažymėtas lygiagretus dab. Paupio g. pylimas, besitęsiantis nuo popieriaus malūno iki ankstesnės pietinės–rytinės gynybinės linijos ribos (pastato Paupio g. 28 pietinio fasado). Pylimo ilgis ~345 m, bendras (pylimo viršutinės dalies ir jo šlaitų) plotis 16 m. Kitas pylimas šiame plane pažymėtas maždaug dab. Zarasų g. vietoje buvusioje Vilnios saloje. Šis pylimas statmenas pirmiau aprašytam pylimui. Jis 64 m ilgio, bendro 8,5 m pločio.

Antrasis bastioninių įtvirtinimų žiedas tikrai egzistavo ir buvo panaudotas gynybai. Sunkiausia yra nustatyti šio naujųjų laikų gynybinių įrenginių komplekso parametrus ankstyvajame etape (iki 1655 m.), šio bastioninių įtvirtinimų žiedo modernizavimo XVII a. antrojoje pusėje

– XVIII a. faktus. Norint išsamiau ištirti šiuos Vilniaus gynybinės sistemos įrenginius, būtini nuoseklūs istoriniai ir natūros tyrimai.

Užmiesčio gynybiniai bastioniniai įrenginiai. 1798 m. Vilniaus ir jo apylinkių plane matome keletą lauko fortifikacinių įrenginių tuometiniame užmiestyje. Žinios apie šiuos gynybinius objektus yra menkos, jie nėra plačiau tyrinėti. Vienas redutas pažymėtas istoriniame Pohuliankos priemiestyje. Jis buvo atviroje vietoje, apytikriai ties dab. Naugarduko ir Vytenio g. sankirta. Plane jis stačiakampio formos, orientuotas šiaurės rytų–pietvakarių kryptimi, išilgai dab. Naugarduko gatvės. Šalia šio įrenginio yra užrašas „senasis redutas“ (rus. *старый редутъ*). Dar vienas toks įrenginys vaizduojamas atviroje vietoje į šiaurės rytus nuo dab. Kalvarijų ir Verkių g. sankirtos, dab. Apkasų g. (buv. *ul. Szancona*) rajone. Šis statinys bene dvigubai mažesnis už anksčiau aprašytąjį, plane kvadrato formos, orientuotas šiaurės–pietų kryptimi. Prie atvaizdo analogiškas užrašas („senasis redutas“). Į vakarus nuo šio gynybinio įrenginio, tuo metu atviroje vietoje (į šiaurę nuo dab. Žalgirio g., tarp Linkmenų ir Giedraičių g.), pavaizduoti trys į šiaurės vakarus orientuoti artilerijos įtvirtinimai. Du įrenginiai yra mažesni, o trečias – didesnis. Savo forma plane jie primena barkanus. Šalia jų užrašyta, jog tai „baterija, pastatyta artilerijos mokymams“. Tuo metu čia vykdavo Lietuvą aneksavusios Rusijos karinių dalinių mokymai. Yra žinoma, kad šioje Vilniaus vietoje (ankstesniais laikais užmiestyje) dažnai vykdavo svarbūs mūšiai, čia stovyklavo Lietuvai priešiški kariuomenių daliniai, vykdavo kariniai mokymai⁸⁰. Į šiaurės rytus nuo mokomųjų karinių įrenginių, ties dabartiniu transporto mazu Geležinio Vilko–Baltupio–Ozo g. sankirtoje pažymėtas kitas gynybinis įrenginys. Šalia jo esantis užrašas skel-

⁷⁸ *Kirkoras A. H.* Pasivaikščiavimai po Vilnių ir jo apylinkes. Vilnius, 1991, p. 167.

⁷⁹ *Dičiuvienė R.* Bendra Polocko gatvės rytinės dalies aplinkos užstatymo istorinė apžvalga. Vilnius, 1990, VAA, f. 5, b. 5524. p. 3.

⁸⁰ *Добрянскій Ф.* Старая и новая..., с. 83–84.

bia, kad tai „senoji baterija“ (rus. *старая батарея*). Šis statinys orientuotas rytų kryptimi – į dab. Kalvarijų g. pusę. Iš 1798 m. plano matome, kad šie įrenginiai pastatyti tuščiuose plotuose į vakarus ir šiaurę nuo tuometinės centrinės miesto dalies, kiek aukštesnėse vietose. Siekta artilerijos ugnimi kontroliuoti miesto prieigas. Kas ir kada įrengė šiuos įtvirtinimus, neaišku, norint tai nustatyti, reikia platesnių tyrimų. Yra žinoma, kad redutai buvo naudojami nuo XVI a. iki Pirmojo pasaulinio karo. „Batarėjose“ prie ozo neaiškus pats planas, sunku priskirti kuriam nors „tipiniam“ lauko fortifikacijos objektui. Galima spėti, kad šie lauko gynybiniai įrenginiai pastatyti XVIII a. antrojoje pusėje ar pabaigoje, galbūt 1794 m. sukilimo metu, mat jie nepažymėti 1737 m. Vilniaus plane. Kitų aptariamus įrenginius mininčių dokumentų aptikti kol kas nepavyko.

Apie XVII a. Vilniuje įrengtus bastioninius gynybinius įtvirtinimus žinome dar palyginti nedaug. Sąlyginai nedaug informacijos apie bastioninius Vilniaus įtvirtinimus bei jų parametrus suteikia ir šių įrenginių vietose vykdyti archeologiniai ir architektūriniai tyrinėjimai. Manytume, kad karo inžinieriaus F. Getkanto 1648 m. projekte buvo numatyta apjuosti miestą dvigubu bastioninių įtvirtinimų žiedu. Pirmasis gynybinių pylimų žiedas buvo įrengtas miesto centrinę dalį juosiosios gynybinės sienos komplekso priekyje. Tiksliai jo konfigūracija ir atskirų dalių lokalizavimas kol kas nėra aiškus. Šių pylimų buvimą iš dalies patvirtina ir archeologijos duomenys. Į pirmąją bastioninių įtvirtinimų liniją buvo įjungiami ir mūriniai pastatai. XVII a. antrojoje pusėje – XVIII a. pradžioje šių pylimų vieta apgyvendinta. Antrasis bastioninių įtvirtinimų žiedas juosė priemiesčius ir pilių prieigas. Tikėtina, kad šis gynybinis žiedas bent iš dalies pakartojo ankstesnės miesto prieigų gynybinės kontrolės sistemos konfigūraciją. Manytume, kad ruošiantis XVII a. vidurio karui su Maskva

buvo sumanyta įrengti visiškai Vilnių juosiančią bastioninių įtvirtinimų liniją. Šių darbų, veikiausiai, nebuvo spėta užbaigti. Hipotetines, išlikusiuose planuose nepažymėtas bastioninių įtvirtinimų atkarpas galima lokalizuoti naudojantis laidojimo paminklų (ypač masinių kapų) duomenimis. Dalis XVII–XVIII a. karų ir epidemijų aukų buvo palaidota netoli bastioninių įtvirtinimų, dažniausiai išorinėje (užmiesčio) jų pusėje. Ateities tyrimai parodys, ar masinių kapų kartografavimo metodas, bandant atsekti apytikrą antrojo bastioninio žiedo neišlikusių dalių lokalizavimą, pasiteisina. Bastioniniai įtvirtinimai neatliko svarbaus vaidmens ginant Vilnių nuo Maskvos / Rusijos ir jos sąjungininkų armijos. Iš istorinių šaltinių yra žinoma, kad okupacinė valdžia tvarkė Vilniaus gynybinius įrenginius, tačiau turime mažai duomenų, kuriuos konkrečiai ir koku mastu. Taip pat nėra aišku, kokie bastioninių įtvirtinimų rekonstrukciniai ir statybos darbai buvo atliekami išvadavus Vilnių XVII a. antrojoje pusėje ir XVIII a. Manome, kad kai kurios antrojo gynybinio žiedo sudedamosios dalys (pvz., vakarinė gynybinė linija istoriniame Pohuliankos priemiestyje, šiaurės vakarinė gynybinė linija Saltoniškėse) įrengtos XVIII a. pradžioje. XVIII a. pabaigoje būta bastioninių gynybinių įtvirtinimų užmiestyje. Deja, istorinės žinios apie juos yra menkos, šių įrenginių natūros tyrimai nebuvo atliekami. Vilniaus bastioniniai įtvirtinimai dar yra prastai ištirti. Tai nulemta keleto priežasčių: šie įtvirtinimai neilgaamžiai, jie dažnai yra atokiau senamiesčio teritorijos ir už valstybės saugomo Vilniaus senojo miesto vietos kultūrinio sluoksnio paplitimo ribos, todėl mažiau tyrinėti istorikų praktikų bei archeologų. Privalu sudaryti tikslią Vilniaus bastioninių įtvirtinimų programą, kurią vykdant šie Vilniaus ir visos Lietuvos karybos raidą iliustruojantys įrenginiai būtų smulkiau ištirti, parengti jų liekanų apsaugą reglamentuojantys planai ir dokumentai.

VILNIUS BASTION FORTIFICATIONS IN 17TH–18TH CENTURY

Linās Girlevičius

Summary

In 1648 the modernization of defensive system of Vilnius town had been started. Preparing for a war with Moscow, it was planned to ring the capital of Great Duchy of Lithuania with bastion fortifications. The best source to reconstruct new concept of defense is 1737 plan of Vilnius. The facts states that Vilnius was surrounded by two lines of defensive fortifications. The first line was equipped opposite the defensive town wall and served as reinforcement of this complex. In the second half of 17th and in the beginning of 18th centuries these bastion fortifications were urbanized – they were divided into plots. Their relations are not clear with former additional fortifications of defensive wall. The second line (the ring) of bastion fortifications were equipped distantly the center of town. This line surrounded the territories of suburbia and access to the castles. Hypothetically we suppose the second defensive ring at least repeated the configuration of former defensive control system. In the second half of

17th century equipped the second line of bastion fortifications could differ from depicted one in 1737 plan of Vilnius. Supposedly, Vilnius was planned to ring by solid fortification of bastions. It is certainly true that till attacking the town by Moscow army the works was not finished. Hypothetical sections have been attempted to reconstruct by mapping burial grounds with massive graves of the middle of the 17th and 18th centuries. The fact states that people were massively buried in the surrounding of unusable or unequipped fortifications. The burial sites of victims of war and epidemic in the surrounding of fortification could influence the establishment of town graveyards at the end of 18th century till the beginning of the 20th century. The ramparts were reconstructed in 18th century. Single fortifications were located and in open sites out of town. It is essential for further research and safeguarding of bastion fortifications as intellectual development of Polish–Lithuanian state.

Įteikta 2007-04-23

Parengta skelbti 2007-05-04